

Dokumentumok a Nemzeti Színház belső életének első évtizedéből. Bajza József színigazgatói működése (Kritikai kiadás). Sajtó alá rendezte, a tanulmányt és a jegyzeteket írta Szalisznyó Lilla

Budapest, Ráció Kiadó, 2021, 839 l.

A Szalisznyó Lilla által sajtó alá rendezett kötet színháztörténeti alapkunka, amely a Nemzeti Színház első évtizedeinek értéséhez, értelmezéséhez elengedhetetlenül szükséges kéziratos forrásanyagot tett hozzáférhetővé a szakma, láthatóvá a tágasabb közönség számára. A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia Textológiai Munkabizottsága által elismert kritikai szövegkiadás, szervesen illeszkedik a szerkesztő eddigi szakmai teljesítményei közé.¹ Számos korábbi szövegkiadásán nyomot hagyott hivatástörténeti érdeklődése, jobban mondva olybá tűnik, mintha a hivatástörténeti folyamatok értelmezéséhez szükséges, eddig el nem végzett alapkutatások és a hozzájuk kapcsolódó szövegkiadások híján, az irodalomtörténeti munkát az alapjaitól, a szövegfeltárástól, szöveggondozástól, szövegkiadástól kezdve építi fel, egyszerre nyújtva gondozott színháztörténeti forrásanyagot, valamint módszertani fogódzókat és környezetet az értelmezéséhez.

Az ebben a kötetben érvényesített szerkesztői koncepció erős, és számomra nagyon különleges, hiszen olvasatomban az intézmény történetének kontinuitását nem a források időrendiségének visszaállításával és láthatóvá tételével látja elsődlegesen rekonstruálhatónak, nem a jelen lévő szereplők által hátrahagyott, kapcsolódó dokumentumok összegyűjtésével, nem az egyes dokumentumtípusokra épülő, azok sajátos történeteit összekapcsoló színháztörténeti narratívák felépítésével, hanem egy nagyon sajátos és invenciózus döntéssel a színház intézményi működése mögötti koncepció története érdekli elsősorban, és ehhez szabottan húzza meg a korpusza határait, valamint ennek értelmezéséhez alakítja ki az impozáns és szakszerű jegyzetanyagot: a kötet logikájában a Bajza József színigazgatói működésének forrásai által kirajzolódó hivatástörténeti folyamatok válnak fontossá.

A kritikai kiadás tartalmazza Bajza József száztíz színigazgatói levelét, huszonnégy színészeti választmányi ülés jegyzőkönyvét az 1837 és 1838 közötti időszakból, valamint harminckét igazgatósági ülés jegyzőkönyvét az 1847–1848 közötti időszakból.

¹ Módszertanilag szintén nagyon izgalmasnak találtam korábbi magisztrális kritikai kiadását, az Egressy család levelezésének kétkötetes sajtó alá rendezését, amelynek hivatástörténeti kerete a színészcsalád belső nyilvánosságában megfogalmazódó színészi szakmai szerepek, szakmaiság-elképzelések, szakmai identitás megfogalmazása számára teret jelentő családi levelezés vizsgálata: „*Irjátok a mi tollatokra jön*”: Egressy Gábor családi levelezése (1841–1865), I–II, s. a. r. SZALISZNYÓ Lilla, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017.

A három fő forráscsoportot huszonöt belső színházi bírósági jegyzőkönyv közreadása egészíti ki, amelyek a jegyzetek között kapnak helyet, a választmányi ülések jegyzőkönyveinek magyarázó kontextusaiként. Az említett forrásokat Bajza József személye kapcsolja össze. A kötet kitűnő összegző tanulmánya, a feldolgozott forrásanyagból kiindulva építi fel Bajza személyiségének, döntéseinek, elvi meggondolásainak, társadalmi státuszának és kapcsolati hálójának a viszonylatában a színházi hivatásosodás kezdeti időszaka legfontosabb mozzanatainak történetét, amelyet a tanulmány a „színházi üzem” kialakulásaként definiál.

Szakmai evidencia, hogy a szöveggondozás nem hagyja „érintetlenül” a forrásanyagot, a sajtó alá rendező mindig valamilyen előfeltevéssel, előzetes értelmezések felől, egy bizonyos szövegfogalom, forráskonceptió, történetiségképzet, textológiai elvek és ismeretanyag birtokában rendezi (!) sajtó alá – alakítja tehát – a forrásait. A Szalisznyó Lilla által választott, számomra legérdekesebb szerkesztési elv, hogy a rendelkezésére álló számos opció közül ő a színházi hivatásosodás történeti kérdéseinek irányából tekint a forrásaira, és a rekonstruált alapkorpust úgy veszi körül magyarázó jegyzetekkel, hogy azok láthatóvá tegyék azt a hivatástörténeti folyamatot is, amelynek a lenyomataiként értelmezhetők. Fontos és beszédes tehát ebből a szempontból, hogy a szerkesztő milyen típusú, természetű dokumentumokat emelt be a kiadásba, mit és milyen meggondolásból hagyott ki, hogy mettől meddig tart egy koncepcionálisan összefüggő korpusz, és mi az a koncepció, amely felől az adott forrás egybefüggőnek, összetartozónak tekinthető, valamint ide tartozik még annak a kérdése is, hogy a tárgyi magyarázatok milyen értelmezéseit adják az adott forrásanyagnak. A korpusz határainak megállapítása tehát már értelmezés – a kötetben lévő források így együtt bizonyos típusú értelmezéseket tesznek lehetővé, bizonyos jellegű következtetések levonását facilitálják. A kötetben érvényesített forráskezelési gyakorlat olyan kontextusba helyezi a korpusz szövegeit, amellyel arra irányítja a figyelmet, hogy mit jelentett színházigazgatónak lenni (az intézmény korabeli szerepe ebből a szempontból is jelentésszerű: milyen elvárások, szimbolikus jelentések kapcsolódtak ehhez a szerephez), milyen volt a társadalmi megítélése, presztízse, milyen hatalmi struktúrába és érdekhálózatba ágyazódott maga az ekkor kialakuló szakmai szerepkör. Ebből a szempontból az válik hangsúlyossá, hogy Bajza személye hogyan határozta meg ennek a szerepnek a tartalmait, hogy a magával hozott baráti és viszonyhálózat hogyan befolyásolta azokat a hatalmi mechanizmusokat, amelyek a színházigazgatói szerepkör kialakulására is hatással voltak.

Ez viszont nem jelenti azt, hogy ezzel lezárna a forrásanyagot, sőt valójában ezáltal nyílik meg a lehetőség arra, hogy további kontextusokat rendeljünk hozzájuk: a feltárt szövegek visszahelyezhetők a Bajza-, a Szigligeti-, Laborfalvi-életmű kontextusába, és még sorolhatnánk azokat a színházi embereket, akiknek az életút-értelmezéséhez, a karriertörténetéhez fontos forrást szolgáltatnak a kötet szövegei. A kötet anyaga kontrollforrást jelent a kritikátörténet számára is, hiszen láthatóvá tesz számos,

bírsággal végződő színpadi, a korban akár botrányosként érzékelt eseményt, amelyeknek nem találjuk nyomát az adott előadásokról írott színikritikákban, olyan látns színikritikai normák válnak ilyenformán láthatóvá, amelyeket egyébként nehezen (esetleg korabeli egodokumentumokból, sporadikusan) tudunk visszafejteni. A korpusz, másrészt, nyilván a Nemzeti Színház történetének forrásanyagához tartozik, annak fontos szelete, történeti forrásként a színház mint intézmény jelentéseinek, jellemzőinek, kontextusának a meghatározásában bizonyos aspektusok kiemelését segíti: az igazgató szerepe válik fontossá ebben a színházszemléletben / színház történeti koncepcióban.

A színház működésének belső iratai a hivatástörténeti folyamatnak olyan aspektusait teszik láthatóvá, amelyeket egyéb forrásaink legtöbbször elfednek. A sajtós források alapján rekonstruált színházi viták alapjául szolgáló problémák legtöbbször elvi kérdésekként exponálódnak, a személyes ellentétek, a lehetőségeket leszűkítő anyagi gondok, a fizikai, tárgyi, személyi dotáció olykor kényszerítő meghatározottságai leggyakrabban nem jelennek meg a sajtó nyilvánosságában, pedig ezek is épp annyira részei a professzionalizációs folyamatnak, mint az azt lehetővé tevő elvi, koncepcionális keret és környezet.

A színház hivatásosodásának a történetét nagyban meghatározták a nemzetépítés folyamatai: a színháznak mint nemzeti intézménynek a jelentéseit, a színházi szakmák jelentéseit, a szakmai önértelmezés lehetőségeit a színházi üzem keretei között, valamint a reprezentációs/önreprezentációs lehetőségeket a színházi szakmák tekintetében. A kötet leveleinek, jegyzőkönyveinek tanúsága szerint az intézményvezetés jól érzékelte a színháznak a nemzetépítés mechanizmusában betöltött fontos szerepét, és a szakmaiság különböző tartalmainak és normáinak a kialakításakor érezhetők azok a törekvések, amelyekkel igyekeztek az intézmény renoméját ehhez igazítani. Már a kezdetektől fontos kérdés volt például, hogy a színészek milyen képet alakítsanak ki magukról a nyilvánosság számára. Különösen az erkölcsös életvitel látszatának fenntartása² és a szakmai szolidaritás, a munkahelyhez való lojalitás volt fontos, mikor

² A színészi adósság emiatt is kényes, rendezendő kérdés: „Jelentvén elnök al Ispány Úr: hogy elő kérte Lendvayné től adósságainak jegyzékét 's abból tapasztalván hogy e foglalatban elő mutatott Ár Jegyzékek szerinti tartozása 943 f. 28 krajcárra megyen, 's ezeken kívül a' Zálog házba is 182 f. 30 krajcárral tartozván, ezen utóbbi summát a' magáéból ki fizette, a többiekre nézve pedig úgy vélekedik hogy felét most mindjárt ki kellene fizetni, a második felére pedig Lendvayné Jutalomjátékáig az illető hitelezőket” (128); az alkoholos befolyásoltság alatt elkövetett garázdaságot emiatt is komoly szankciókkal büntetik: „Jelentette ugyan csak az Igazgató Úr: hogy Komáromy színész közelebbi alkalommal a' Zrinyi Czimű Kávéházban le részegedvén magát olly botrányoskodólag viselte, hogy a' miatt kénytelen volt a' Játástól azonnal felfüggeszteni. – Megfontolván a' Választmány, hogy az illy kicsapongások, ha megrovatlan hagyatnának, magát az Intézet bétét a' köz véleménybe tetemesen le süjjesztenék a' panaszlott színész el bocsáttatni rendeltetett” (135); ugyanígy válik fontossá az öltözőkben az erkölcsös viselkedés megtartása is: „Panasz tétetvén az Igazgatóság előtt, hogy a karszemélyzet némelly tagjai az öltözőkben a megkívántató csendet és rendet gyakran megzavarják; nevezetesen a férfiak pajzánkodás, czívódás és káromkodás, a nők pedig minden szemérmet sértő viselet és beszéd által: ennek végképeni megszüntetésére, az Igazgatóság

arra kezdtek figyelni, hogy a külső nyilvánosságban ki hogyan szólal meg munkahelyi kérdésekben,³ olyannyira, hogy pénzbüntetéssel szankcionálták, ha valaki szembement ezekkel az elvárásokkal. Ezekkel párhuzamosan persze a szakszerű munkavégzés, az intézmény gördülékeny működéséhez szükséges munkahelyi fegyelem betartatása is húsba vágóan fontos kérdés volt, az ilyen típusú szabályszegések esetén kiszabott szankciók mértéke mutatja, hogy mennyire is.

Nagyon izgalmas látni, ahogyan ezekben a dokumentumokban megelevenedik egy olyan színházi világ, amely nem csupán működésében, de strukturálisan is eltér a maitól: a játékrend, a színpad, a színpalak mögötti tér és a nézőtér sem az általunk ismert mai színházi tereket idézi. A jelen lévő nemzetőrökön⁴ és az épp játszó színészekén kívül olyanok is megfordultak a színpadon az előadások közben, akikről a színibírálatokban sem olvashatunk.⁵ Rendelkezések, előírások és kilátásba helyezett büntetések sokaságával igyekezett az igazgatóság kitiltani minden olyan egyént és állatot, nemcsak a színpadról, hanem a színpalak mögül is, aki és ami épp nem játszott az adott jelenetben.⁶

A nézőtér sem a ma ismert módon szerveződött. Egyrészt jelen voltak a színházi igazgatóság emberei, akiknek a nézőtéri rendbontások elhárítása volt a feladatuk,⁷ ám emellett jelen voltak cukrászok és gyümölcsárosok is a portékáikkal,⁸ az iskolai

a karszemélyzet t. cz. Tagjainak figyelmébe ajánlja a 108-dik törvényczikket: »Lárma, goromba tréfa, vitatkozás, s efféle csendháborító dolgok tilalmasok az öltöző szobában« (213–214).

³ Például: „Jelentvén Igazgató Úr: hogy Schmidt N. Kardalnok, ki különben is inkább csak könyörületességből fogadtatott fel, magát illetlenül viseli, az intézetet ocsárolja 's midőn a' Rendelők által hivatik meg jelenés helyett nevelt emberhez nem illő ki fejezésekkal izenget vissza; utasított igazgató Úr hogy a nevezett maga elébe rendelvén a Választmány nevében dorgálja meg, 's az intézettől azonnal bocsássa el" (174).

⁴ „*Rottenbiller Leopold*, a pesti nemzetőrség főparancsnoka, megkerestetett, hogy a színházhoz örököül egy altisztet és 7 nemzetőrt szíveskedjék kirendelni; egyszersmind megkértevén a nemzetőrség, hogy a kirendelteken kívül mások a színpadra ne jöjenek fel, mert az a színházi törvényekkel ellenkezik, s az előadó művészeknek gátul szolgál" (247).

⁵ „Panasz tétetvén az iránt hogy a' sok látogatók a színpadot Játék közben annyira el lepik hogy e miatt az elő adásokban is nem ritkán hátramaradás történik; meghagyatott Igazgató Úrnak hogy az illy látogatást mennyire lehet akadályozza, legczélszerűbbnek ítélvete azon mod, hogy a' színház Örmestere ezen tilalmat nyomtatott czédulán mutassa a' színpadra tolakodóknak elő" (160).

⁶ Lásd ezzel kapcsolatban *A Nemzeti Színház Bővített Törvénykönyvét 1842-től*, a 32.; 38.; 39. §-okban. (Pest, 1842, 6–7).

⁷ „Szükségesnek találtatván hogy a' színházban elkövetetni szokott rendetlenségek kinyomozása tekintetéből az Igazgatóságnak a' néző Közönség közt a földszinten úgy, mint a' második emeleten és Karzaton megbízott emberei legyenek e' végett Igazgató Úr szabad rendelkezése alá oly hozzá tétellel adatott 20 bemeneti Jegy hogy azokat ön belátása szerint kiosztván egyszersmind az ily megbízandó személyeket a felől is tegye bizonyosokká, hogy ha a Közönség közül rend csend, és illedelem zavarókat fedeznek fel, 's azokat a Színházi Polgári Őrségnek átadandják, e' mellett még bizonyos jutalomra is számot tarthatnak. –" (145–146).

⁸ Lásd ezzel kapcsolatban a 31. sz. levelet: Bajza József – Kolosy Gergelynek Pest, 1847. november 7. (79–80) és a kapcsolódó jegyzeteket (345–347).

„curatorok”, akik a színházi előadásokat a tiltás ellenére látogató diákok számbavételét végezték el;⁹ a színészeknek viszont tilos volt előadások alatt a nézőtéren mutatkozniuk.¹⁰

A játékrendre általában mint elvi döntések nyomán kialakuló, jelentésszerű struktúrára gondolunk, a kötetben közreadott dokumentumok viszont megmutatnak olyan esetlegességeket is, amelyek óvatosságra intenek: a jutalomjátékok sorshúzással eldöntött sorrendjére gondolok itt például,¹¹ vagy arra a helyzetre, amikor az egyetemi ifúság küldöttsége kérést fogalmazott meg a soron következő előadáson előadott darabra vonatkozóan.¹²

A kötetben közreadott dokumentumok kéziratai több közgyűjteményben találhatóak, ezek felgyűjtése és összerendezése önmagában jelentős kutatói munkát feltételez. A tematikailag és műfajilag sokszínű korpusz számára a sajtó alá rendezőnek ki kellett dolgoznia a feldolgozásukhoz szükséges textológiai keretmódszert, méghozzá úgy, hogy a korábbi hasonló vállalkozásokban alkalmazott megoldásokat ennek a kiadványnak az esetében nem lehetett maradéktalanul alkalmazni a kiadvány természete (kritikai kiadás) és a korpuszt képező szövegek tematikai és műfaji sokszínűsége miatt, ezért – amint Szalisznyó Lilla maga is megfogalmazza a módszertani bevezetőjében – a kiadvány „kiadástörténeti szempontból is újszerű vállalkozás” (48). A 194 oldal terjedelmű forrásanyag után következő, 483 oldalra terjedő filológiai kiegészítés és tárgyi magyarázó jegyzet nem csupán a külső dokumentumokhoz vezető utalásokat oldja fel, hanem rávilágít a kötet különböző szövegei közötti sűrű kapcsolatháló elemeire, természetére is. A kötet végi mellékletek és mutatók pedig önmagukban is filológiai teljesítmények, és jelentősen hozzájárulnak a Pesti Magyar Színház / Nemzeti Színház Bajza igazgatósága, majd igazgatósága alatti történetének megismeréséhez. Átfogó és szakszerű képet nyújt az eddig feltárt forrásokról és adatokról, és magas színvonalon végzi el azok elsődleges értelmezését.

Zabán Márta

⁹ „Kérem Kolosy urat intézze el ezekkel az iskolai curatorokkal a’ dolgot úgy, hogy azzal is nekem ne legyen bajom. [...] Nekik nem szabad magok’ mulatsága, hanem felvigyázás végett színházba járni [...]” (84–85).

¹⁰ „ez után a’ négy Rendezőn kívül más színészeknek magokat Földszinten mutatni szabad nem léend” (139).

¹¹ „A színészek részére adandó jutalom játékok iránt a’ határozatott: hogy azok jövő évi Husvét után vegyék kezdeteket. – S minthogy a nyári holnapoknál a’ téliek rendszerint jövedelmesebbek néhány e’ miatt valamely színésznek rövidege legyen minden jutalom játék két részben tudni illik a’ nyári és téli’ 6 holnapokban adassék a fele jövedelem mindenkor a’ színházi Pénztárt illetvén; továbbá meghagyatott Igazgató Úrnak: hogy a’ jutalom Játéki rendre nézve az illető színészekkel sorsot húzasson [...]” (146). Lásd még erre vonatkozóan: 157.

¹² „Az egyetemi tanuló ifúság’ küldöttei épen most voltak nálam felszólítani, hogy ma Hunyadi Lászlót, vagy Benyovszkyt adassam, mint nemzeti operákat” (109).